

Yıl: 1962

IDA 1.

Cilt: X

7

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1962

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ—1963

ORTAÇAĞ'DA MESCİTLER, RAMAZAN VE HAC

Yazan: ALY MAZAHERİ

Çeviren: Asistan Dr. BAHİRİYE ÜÇÖK'

Ortaçağ'da cami, kelimesinin dar anlamıyla kutsal bir yer olmayıp dinî ve sosyal hayatın merkezi idi. Müslümanlar'ın biricik kutsal yeri Mekke'de önünde kurban kesilen Kâbe'dir. Cami deyince bir havuzun bir kuyunun veya çeşmenin etrafını çevreleyen ve kendisi de çeşitli büyüklükte ve çeşitli biçimlerde birçok salonlara giden kapalı galerilerle çevrili bir avlunun teşkil ettiği bir bütün anlaşılır. Bu salonlardan bazıları birkaç bin mümini bir araya toplayacak kadar geniş olup duaya ve birlikte ibadete tahsis edilmiş olduğu hâlde diğerleri inceleme salonları, merasim salonları ve her türlü kamu toplantılarına ayrılmıştı.

Ancak Türkler'in İslâm dünyasına girişlerinden sonradır ki, cami diğer bütün işlerin uzaklaştırıldığı gerçek bir dua yeri olmuştur. Sarazenler zamanında câmi adı her türlü şerefli toplantı yerlerine verilirdi. Bu ad satranç oynanan bir kulübe uygun geldiği kadar, bir okul veya her hangi bir sokağa da verilirdi. Bunun için bazı tarihçilerin, örneğin Bağdat yahut Kurtuba gibi şehirlerde on bin yahut yirmi bin camiin mevcudiyetinden bahsetmelerini hayretle karşılamamak gerekir.

Cami gece ve gündüz açıktı. Prenşip olarak ibâdet biter bitmez hizmetkârlar câmiî süpürmeye, lambalarını silmeye kapıların kapamaya ve kutsal çevrenin içine ne çocukları ne hayvanları bırakmamaya mecburdular; fakat gerçek tamamıyla bundan başka türlü idi: orada yolcular, dilenciler, ve yersiz yurtsuzlar barındırılıyorlardı; müezzinin müminleri namâza dâvet ettiği saatlerde oraya büyük bir kalabalık hâlinde gelinirdi; fakat gene bu saatlerde dostlarını orada bulmak, gevezelik etmek, bir parti satranç oynamak, dedi kodu yapmak için de gelinirdi (1) Gene burada şairler eserlerini dinletirler, hikâyeciler ve kılıç yutucuları halkı eğlendirirlerdi; orada aşk randevuları bile verilir, halk yazarları da oraya yerleşirlerdi. Büyük bir kalabalık camilerin avlularında gezinir, istirahat eder, hergün güneşte ve her akşam lambaların ışığı altında dolaşırdı.

Mukaddesi - ki 985 sıralarında yazmıştır - bir akşam eski Kahire'nin büyük camiinde yüzden fazla çeşitli toplantı sayabildiğini bildirmektedir. (2) İbn Havkal (ölümü 977) da camiin avlusunda aşçıların, dükkâncıların, yemişçilerin yerleştiklerini gördüğünü hayretle açıklıyor. (3)

Köylerde, avlusunun ortasında basit bir kuyu bulunan ve hiçbir süs ve lüks düşünülmeden inşa edilmiş küçük çapta mescitler bulunurdu. Fakat şehirlerde genel olarak her mahallede bir mescit ve şehrin önemine göre de bir veya birkaç cami vardı. Yalnız camiler bir minbere sahip olma hakkını haizdiler ve cuma namazı da burada kılınırdı Bundan ötürü camilere *cuma mescidi* de denir.

Fakir camilerde toprak alelâde örtülerle kaplı olduğu hâlde, lüks camilerde değerli Mağrib veya Abadan örtüleri serili idi. Buna karşılık halılar ülkesi İran'da ise salonlarda âyetler ve dinî yazılarla işlenmiş zengin kilimlerle asılıydı.

Termometrenin kışın -40'a indiği ve yazın +50'ye çıktığı Orta Asya ve İran gibi değişik ılımlı bölgelerde kışın salonlarda yer yer büyük mangallar, yazın da içi buz dolu büyük bakır leğenler bulunurdu.

1) Hamdanî. Makamat, S. 157

2) Mukaddasî, S. 295 - 430

3) İbni Havkal, S. 341.

Aydınlanma birçok lambalar ve porselenden, camdan yahut işlenmemiş gümüşten yapılmış kandillerle sağlanırdı. Hatta bunların fevkalâde kıymetli, altınla işlenmiş olanları Kudüs'te Mekke ve Medine'de vardı.

Büyük şehirlerde birçok mescit bulunurdu: örneğin Salâhüddin Eyyubî'nin merkezi olan İskenderiye'de XII. Yüzyılda birbirinin yanında inşa edilmiş üç dört cami görülebilirdi. Bunlardan bazıları hususî şahısların vasiyet ettikleri önemli meblağlarla yapılmıştı. Fakat genel olarak mesçitler iane ile yapılırdı. Bazıları bakımlarına yetecek gelirlere sahiptiler. Diğer bazılarına ise devlet el uzatırdı. 1012 yılında Mısır'da hiçbir geliri olmadığı için tamamiyle devlete yük olan sekizyüz otuz mesçit vardı; Halife onların hâfızlarını, ilâhiyatçılarını, müezzin ve diğer hocalarının ücretlerini verebilmek için bunları vakıflarla teçhiz etti. XII. Yüzyılda eski Kahire'deki Amr camiinin bakımı günde 30 000 Mağrib Dinar'ına mal oluyordu ve Şam'daki maaşlı beşyüz hafızı olan büyük Emevî camiinin her yıl 8000 Tir dinarı geliri vardı (4).

Din Müslümanlar'ın hayatında önemli bir yer tutuyor ve günün büyük bir kısmını işgal ediyordu. Hergün camide beş vakit namaz eda edilirdi: birincisi güneş doğmadan önce, ikincisi öğle ile saat iki arasında, üçüncüsü ikindi vakti yani güneş alçalmaya başladığı sırada, dördüncüsü güneş battıktan sonra, beşincisi gece yemekten sonra. Bu saatlerde müezzin yüksek bir minarenden müminleri duaya dâvet eder. Gündüz ezanları için, avlularda örtüsüz gezen kadınları görmesinler diye kör müezzinler tercih edilirdi. Akşam ezanlarında müezzin, sesin ulaşamayacağı uzak yerlerden görülsün diye yüksek bir direğe bağlı bir feneri yakardı. Minare kelimesi de fener, gemi feneri demektir.

Namaz saatlerini bilmeleri için müezzin adaylarına daima astronomi öğretilirdi. Bunlar göğe bakarak ve yıldızların yüksekliği vasıtasıyla gece ve gündüz saati tesbit ederlerdi; fakat başlıca camilerde, saatleri hatıa yarım ve çeyrek saatleri gösteren bir musikî parçasının otomatik olarak çalınmasıyla, geceleyn de muhtelif renkli lambalarla vakti gösteren su saatleri vardı. Bu çok mükemmel saatlerin yapılışını inceden inceye anlatan kitaplara da sahip bulunmaktayız.

Namaza ayrılmış bulunan her salonda bir mihrap bulunurdu. Mihrap bu devirde henüz zamanla iyice yerleşmesini bekliyen, budist, ateşperest tapınaklardan alınmış bir yenilikti. Üstü beyzî bir damla örtülü olup mozaiklerle zengince süslü ve mermer veya kıymetli tahtalardan yapılmış bir nevi girinti olan mihrap Mekke yönünü sembolize eden mistik bir kapıyı temsil ederdi ve her gün beş dafa Kâbe'de de dua edildiği saatlerde müminler toplanır ve mihraba dönmüş olarak Mekke'de bulunanlarla düşünce birliğinde dua ederlerdi (*)

Belli saatte İmam mihrabın önüne geçer ve onun arkasına sıralanmış olan müminler bütün hareketlerini tekrar eder, onunla aynı zamanda alçak sesle duaları okurlardı. Her namaz iki ilâ dört rükû yani belden yukarısının eğilmesi ve iki secde ile biterdi; secde topukları üzerine oturmuş müminlerin elleri önlerinde düz olarak yere konmuş bulunduğu hâlde alınlarıyla yere değinceye kadar eğilmeleridir. Bu muhtelif hareketlerle birlikte alçak sesle dualar okunurdu. Namaz sırasındaki hareketlerin teferruatı âyetlerin talâffuzu her mezhebe göre inceden inceye düzenlenmiştir. Bölgelere göre değişen başlıca dört mezhep vardı. Camilerde erkekler ile kadınlar, aşağı yukarı iki metre yüksekliğinde bezden bir perde ile ayrılmışlardı. İbadet bitince bunlar ayrı ayrı kapılardan çıkarlardı.

4) İbni Cubeyr, S. 267.

*) Müellif byrada yanılıyor; her yerde namaz vakti güneşe göre tayin edildiğinden her memleketin namaz vakti Mekkedekine uymaz.

Muteber bir namaz için fizik ve ahlâkî bakımdan temiz olmak gerekli idi. İbadetten önceki uzun temizlikler mecburiyeti bundan ötürüdür.

İki türlü temizlik vardı: abdest ve gusul. Abdest çok kere câmi avlusunda havuz veya çeşmenin etrafında alınırdı. Gusul ise daima camiin hemen yakınlarında bulunan hamamda olurdu.

Aynı şekilde dişlerin ve tırnakların da oğulmuş olması, sakalın ihtimamla kesilmiş bulunması, bir kelime ile tepeden tırnağa kadar temiz olmak gerekirdi. Hergün sabahleyin güneş doğmadan iki saat önce bir boru sesi hamamın açıldığını müminlere bildirir ve Hamam derhal dinî temizlikte bulunmak üzere gelen kalabalık bir kütle tarafından istilâ edilirdi. Gusul cinsî münasebetlerde bulunmuş olanlar için mecburî idi. Kadınlar muafiyetlerden faydalanırlar ve erkekler gibi ne sabah namazına katılmaya, ne de şafaktan önce hamama gitmeğe mecbur tutulmazlardı. Onlar öğleden sonra hamama giderlerdi. Oruçtan ve namazdan kısmî muafiyet, hastalık, seyahat, harp, askerlik hallerinde tanınmıştı.

Camiin yakınında abdesthanelerin bulunduğu bir bina vardı. Bu binalar kapılarının önünde sıralanmış olan ve müminlerin temizlenmek için kullandıkları yüzlerce ibrikten tanınırdı. Duadan önce oradan geçmek tavsiye edilirdi. Biraz ötede, camie girmeden önce, ayakkabılarını çıkaran müminlerin ayakkabıları muhafaza edilirdi. Bu sayısız papuçlar ve her neviden ayakkabılar gözlere yerleştirilir ve her kese onu tekrar kolayca bulmak için ayrı bir marka verilirdi. Daha uzakta berber dükkânı, onun yanında ise gül, menekşe, yâsemîn yağları satan parföncü dükkânı yer alırdı.

Müezzinin ezanından biraz sonra namaz başlardı. Onuncu yüz yıldan itibaren şarkı bir ibadet olarak camie girmiş ve koro hâlinde teganni eden müezzinlerin sayısı ise çoğalmıştı (5). Doğu İran'da vâizin üstüne çıktığı (6) yedi basamaklı bir nevi kürsü olan minberin dibinde hâfızların küçük sıralar üzerinde toplanmaları âdeti yerleşmiş ve Kur'an'ı veya duayı teganni etmek modası çabucak yayılmıştı. Vaktiyle Zerdüşî rahiplerinin günde beş defa Zerdüş'tün nağmeleri olan Gata'ları teganni ettikleri gibi, bu beş vakit namaz veya salavat Zend-Avesta tarzında müzik ve şarkıya sebep oldu. Başlangıçta biraz iptidai ve soğuk olan ibadet de budist ve ateşperest tapınaklarındaki âyinlere benzemeğe başlamıştı. Bu, doğuda seyahat eden İspanyol veya Afrikalı Araplar'ın büyük hayretini mucip olmuştu. İptidai âdetleri sıkı sıkıya muhafaza etmiş olan bu batı Müslümanları, "Doğu'da İslâmiyet kalmamış" diye bağırıyorlardı.

Namazı daima bir vaaz tâkîp ederdi. Hatip sırma tırazları bulunan siyah bir cübbe, siyah bir sarık ve bir şeref kılıncından müteşekkil Abbasî üniformasını giyerdi. Hatip minberin basamaklarını çıktıkça, çıkışını kılıncının kabzası ile basamaklara üç defa tokça vurarak gösterirdi: bir dafa birinci basamağa, bir dafa ortaya, bir dafa da sonuncuya; bundan sonra sağında ve solunda Halife'nin adı ve unvanları ve kelime-i şehadet işlenmiş bulunan iki siyah bayrağın arasında ayakta konuşmaya başlardı (7). Bağdat veya Mekke'deki büyük camilerde bayrakları taşıyan iki hademe hatibe refaket eder, bir asa ile mücehhez olan üçüncüsü ise onun önünde gider ve hatibin gelişini haber verirdi.

İmamlar, müezzinler, bevâblar ve hâfızlar gibi tamamıyla memur olan vaizler (hatipler) ihtimamla seçilirdi. Onlar ne çok genç, ne çok güzel, ne de çok zarif olmamalı idiler; onlardan yalnız ifadeli bir yüz, iyi mimik yapmayı bilmek, açık saçık hikâyelere edebî imalar yapmaktan sakınıp bilhassa uydurmalardan kaçınmaları istenirdi. Bunlar genel olarak

5) İbni Rusta, S. 111.

6) Mukaddasî S. 327.

7) İbni Cubeyr. S. 50.

kıymetli konferansçılardı. Bağdat'ta Nizamiye medresesine gitmiş olup bir dinî merasime katılmış bulunan Endülüslü seyyah İbni Cubeyr bize intibalarını şöyle tasvir ediyor: sıraların üzerine dizi dizi oturmuş olan hâfızlar majör gamından bir melodi teganni etmeğe başladılar, sonra vâiz imam Radiyüddin Kazvinî minbere çıktı ve öyle ilmî, öyle hatibane konuştu ki hayret ve hayranlık içinde kaldım. Ayinden sonra hazır bulunanlardan bazıları, üzerine bir veya bir kaç soru yazılmış kâğıtları imama götürdüler, bütün sorulara mahirâne bir tarzda cevap verdi; sonra gece ilerlemiş olduğundan o, kürsüden indi ve halkın büyük kısmı gitti. Fakat kalanların arasından büyük bir kısmı bol bol ağladılar, âdet üzere alenen günahlarını itiraf ettiler ve günah çıkarmanın eliyle günahkârın alnı üzerine mürekkeple yaptığı bir işaret sonunda affa mazhar oldular. Başka bir defa Cubeyr Bağdat'ta şöhreti Çin'den İspanya'ya kadar yayılmış bulunan Hoca Cemalüddin El-Cevzî'nin her cumaertesi vazettiği ve hocanın adını taşıyan camide böyle bir vaizde bulunmuştu. İbn Cebeyr "onun mucizevî bir hitabete sahip bulunduğunu" söylemektedir (8).

Dinî takvim aya göre idi. Yıl oniki aydan teşekkül etmişti ve dokuzuncu ay Ramazan idi.

Prensip olarak Halife müneccimlerle konuştuktan sonra hangi gün oruca başlanacağına karar verirdi; fakat müminler bu tamamıyla doğru önceden haber verişe mutlak surette doğru nazariyle bakmazlar oruca başlamadan önce bizzat kendi gözleriyle hilâli görmeği tercih ederlerdi.

Bu ibadet de şafaktan gruba kadar hiçbir şey yememek, içmemek, hatta banyo yapmamak tan ibaretti. Bu yüzden hamamlar gündüzleri kapalı, geceleri açıktı.

Bütün günlerini uyuyarak geçiren ve geceleri çok güzel yemekler yiyen zengin kimseler için bu mecburiyet zahmetli değildi; fakat imkânları mahdut olan ve gündüzleri çalışma mecburiyetinde bulunan fakirler için bu rejim oldukça ağırdı. Onlar bilhassa susuzluktan iztirab çekerlerdi ve akşam olur olmaz, orucun bittiğini davullar ilân eder etmez, halk dükkanların ve sucuların etrafına yığılırdı. Ramazan boyunca mağazalar gece geç vakte kadar açık kalır, herkes geceleyin yer, buluşur ve aydınlanmış sokaklarda gezinirdi. Bu gece canlılığı böylece onuncu ayın birinci gününe kadar devam eder, orucun sonu münasebetiyle büyük eğlenceler tertip edilirdi. Bu da normal hayata dönüşü gösteren Küçük Bayram (Ayd al-Sagîr) idi.

Ortaçağda Müslümanlar her yıl büyük bir kalabalığın ziyaret ettiği birçok mukaddes yerlere sahiptiler. Fakat bunların içindë en önemlisi ve tek mecburî olanı Mekke'deki Kâbe idi. İslâm'ın biricik kutsal yeri gerçekten Mekke çamiinin içinde bulunan ve bütün dünya camilerinin ona doğru yön aldıkları Kâbe'dir.

Prensip olarak bütün Müslümanlar her yıl ibadetlerini yerine getirmek ve kurban kesmek üzere oraya gitmeyi vazife bilirlerdi. Ancak bu, para ve zamana ihtiyaç gösteren çok güç bir seyahatti. Yalnız zengin veya az çok müreffeh kimseler oraya gidebiliyorlar, bunları da hacılardan dilenen dervişler, sofiler ve bazı çok dindar fakîrler takîp ediyorlardı.

Çöle alışık Bedeviler yahut Arabistan'ın yerli halkı için seyahat büyük güçlükler arzetti-yordu. Fakat uzak ülkelerden gelen yerliler için durum tamamıyla başka idi. Arabistan çölünün geçilmesi, susuzluk ve boğucu sıcak bakımından olduğu kadar gözü dönmüş yerli çapulculara tesadüf ihtimali bakımından da birçok tehlikeleri içine alıyordu; bundan dolayıdır ki Bağdat Halifeleri hacıları önemli gruplar hâlinde seyahat ettirmek âdetini yerleştirmişlerdi. Böylece ayın durumuna göre tâyin edilmiş bir zamanda bütün dünya Müslüman

hacıları msl. Bağdat'ta toplanırlardı ve seferdeki bir ordu gibi Halifenin arkasında Arabistan çölünü geçerdiler. Bu seyahat birkaç hafta devam ederdi. Bitkin hacılar boğucu sıcaklardan ve susuzluktan müthiş istirap çekerlerdi. Onlardan çoğu ölürlardı. Bu seyahete teşebbüs edenlerden ancak yarısı geri dönebilirdi. Yolda ölenler ise iman yolunda şehit oldu telâkkî edilirdi.

Hacca giden son Halife Harun al-Reşid (786-809) dir; onun ölümünden sonra hiçbir hükümdar bu uzun seyahate yanaşmadı; bunun tehlikelerini göze almadı. Halifeler hac vazifesini yerine getirmek için emirlerinden birisini kendilerine vekil tâyin ediyorlardı. Bunlara Emir al-Hac deniliyordu. Eşraf ve zengin kimseler de bazan kendilerini aynı şekilde temsil ettiriyorlardı; böylece Kâbe yolunda yola devam edemiyen hacıların yerini tutmak üzere onlara vekâlet etmek bir meslek hâline gelmişti.

İktisadî ve ihtimalki siyasî sebeplerden ötürü İspanya Halifeleri haccı yasak ettiler. Endülüs fakîhleri buna sebep olarak Cihad'ın haçtan daha tavsiyeye değer olduğunu, çünkü Endülüs'ün herşeyden önce Franklara karşı koyma önemli vazifesini yapmaya mecbur olduğu bir zamanda harbin can damarı demek olan altını haccın dışarı çıkardığını ileri sürdüler. Bu yüzden nâdir Endülüslü, Mısır yoluyla Mekke'yi ziyaret imtiyazını elde edebildi. 1047 yılında açlık ve veba Mezopotamya, Irak ve Hicaz'ı harap ediyordu. Bu durumdan ötürü müminler Mekke'yi ziyaretten muaf tutuldular.

Hac bazı tenkîdlere maruz kalıyor ve bu ibadetin düşmanları da bulunuyordu. Bilhassa Bağdat Halifesine bağlı bölgelerin paraları bu yolda Karmatların kasasına akmaya başlamasından sonra böyle tenkîdler ve düşmanlara rastlanıldı. X. Yüzyılda, Pers körfezinin Arap kıyısında Lahsa'da lâik bir cumhuriyet devleti kurmuş olan (kuruluşu 899) ihtilâlcî bir mezhebe mensup Karmatlar bu bölgenin emniyetini her zamankinden daha çok azaltmışlardı. Çölün hakikî korsanları olan bunlar, merhametsizce dindarlara saldırıyorlardı. Bağdat Halifesi hacı kervanlarını onların tâkibinden masun kılmak için her dafa yüzbinlerce altına yük-selen geçit hakkı ödüyordu. Uzun yollarda para ve hayatı tehlikelere maruz bırakmaktan daha iyi yapılacak işler olduğunu iddia ederek sofî hareketi de haccı tenkîd ediyordu. Böylece bazı kimseler Kudüs'e (9), bazıları da mahallî türbelere gitmeği tercih ediyorlardı. Halife El-Mütevekkil (847-861), Dicle üzerinde Samarra'daki sarayında kurban borcunu ifa ettiği küçük bir Kâbe bile yaptırmıştı. Bu kadar zemme rağmen kâbe gene de her yıl kutsal şehri görmek ve hakikî mümin vazifesini yerine getirmek isteyen muazzam hacı kütlelerini çekmeğe devam ediyordu.

Bağdat'tan hareket eden kervan binlerce hacı kafilesini içine alırdı. Burada kârahâne yanî kervan kelimesi ilkçağ farsçasındaki asıl anlamı olan askerî sefer anlamına yeniden bürünüyordu. Kervan Kûfe, Necef, Kadisiye gibi etrafı hurmalıklarla çevrili büyük şehirlerden geçer, Fırat'ı soldan bir köprü üzerinde aşarak, sonra Arabistan çölüne girer ve nihayet Kızıldeniz'e hâkim olan, eteklerinde Medine, daha güneyde de Mekke bulunan ve engel demek olan Hicaz dağ silsilesine varmak üzere Necid yaylasını baştan başa geçerdii. Bu yol Halife Harun al-Reşid'in akrabası ve karısı kraliçe Zübeyde'nin Bağdatı, Mekke'ye bağlamak için yaptırdığı kiralî yoldu (10). Üç milyon altına malolan bu yol bilhassa Adud al-Davala (946-983) ve başvezir Nizam al-Mülk (ölm. 1092) zamanlarında olmak üzere birçok dafalar tamir edildi. Şüphesiz bu yol bugünkü anlamda bir yol değildi; ama kenarında yer yer büyük havuzlar bulunan ve sahrayı baştan başa aşan bir pistti. Derinliğı üç, çapı ise birkaç yüz metre olan bu harikulade havuzlar, yakınlarında inşa edilmiş olan müs-

9) İbni Cubyr S. 219, 321, 322.

10) Kudüs denilen bu şehir yalnız Suriyeli Müslümanlar için mahallî bir ziyaret yeri olmuştur.

tahkem kalelerle devamlı olarak oturan askerler tarafından muhafaza edilirdi. Onlar havuzların bakımına ve bilhassa kervanın ihtiyaçlarına tahsis edilmiş olan suyun Bedeviler tarafından israf edilmemesine göz kulak oluyorlardı.

Kervan'ın başında, Halifenin mümessili atlı muhafızlarla çevrili olarak ve at üstünde gider, bunu hakikî bir hacılar ordusu tákîp ederdi. Eşraf, zengin tüccarlar, asil kadınlar develerin taşıdığı ve esirlerin muhafaza ettiği ve eşyayı taşıyan yük hayvanlarının takîp ettiği lüks tahtıranvanlarda seyahat ederlerdi. Bu zengin hacılar delice para sarfederlerdi. Çok süslü olan bu tahtıranvanlarda onlar uyurlar, yerler, okurlar yahut vakit geçirmek için satranç oynarlardı. İnmek istedikleri zaman bir esir deveyi durdurur, bu sırada bir ikincisi tahtırevana bir merdiven yaklaştırır, üçüncüsü güneşten korumak için başının üstüne bir şemsiye tutardı. Konaklanacak yere ulaşınca rule olmuş bir halı, çadırın eşğine kadar açılırdı. Sonra, peşlerinden birkaç hecin devesinin geldiği tüccarlar ve burjuvalar gibi daha az önemli seyyahlar sıralanırdı. En sonda da üç veya daha fazla kimsenin sıra ile bindikleri bir hecin devesine sahip fakirler kütlesi güzükürdü.

İbni Cubeyr'in tasvir ettiği kervanın hacıları arasında her zaman kendilerini temsil ettirdikleri hâlde, bu yıl şahsen kutsal yeri ziyaret etmeğe karar vermiş bir çok asil kadın vardı (11).

Diyarbakır ve Bizans'tan yeni alınmış toprakların atabeyi İzzüddin Mes'ud (1180-1193)'-un kızı bir prenses vardı. Babasının 10 000 süvariye ve kocası Amid atabeyi Nurüddin Mahmud (1164-1171) un 12 000 süvariye komuta ettiği bu prensese, biri Musul Emir'i Muizüddin'in annesi diğeri de Azerbaycan Atabeyi Şemsüddin İldeniz'in (1161-1172) kızı olan iki selçuklu prenses refaket etmekteydi.

Bu çok dindar ve merhametli asil kadınlar her konak yerinde esirleri vasıtasıyla kırkar deve yükü elbise, su ve yiyecek dağıtıyorlardı. Mekke'de bile günde birkaç defa "al-mâli ssebil" diye bağrıldığı işitilir ve bakraçlar, testiler ve taslarla mücehhez bir kalabalığın toplandığını ve bunların teker teker bu prenseslere dua ettikleri görülürdü; çünkü bir tas su yolda olduğu kadar Mekke'de de pahalı idi.

Uzun mesafeleri aşmak için kafile gece bile seyahete devam ederdi. Tahtıranvanlarında yastıklar üzerine iyice yerleşmiş, yahut binek hayvanının boynu üzerine uzanmış hacılar, develerin adımlarının ritmi ile sallanarak sakin sakin uyurlardı. Kervan ağır ağır ilerler ve bu görülmeğe değer fevkalade bir temaşa teşkil ederdi. İbni Cubeyr: "Gündüzleri bakılınca yelkenleri şemsiyeler ve tahtıranvanların perdeleri olan kayıklarla dolu bir deniz görüldüğü sanılır" diyor; geceleyin esirler tarafından hayvanların önü sıra taşınan sayısız meşaleler "çölü yıldızlı bir semaya benzetiyordu".

Dur emri, çadırları kurmak veya bozmak işareti ve nihayet en küçük müşterek harekete varıncaya kadar, İbni Cubeyr'in dediğine göre, gümbürtüsü "gök gürültüsünü andıran" davulla tanzim edilmişti. Hacılar tek bir adam gibi askerce hareket ediyorlardı; davul sesi üzerine muazzam çadır şehri basit bir halı gibi yayılıp açılıyor, yahut dürülüp toplanıyordu. Eğer herkes istediği gibi serbest hareket edecek olsaydı, kervan asla istenilen zamanda Mekke'ye varamazdı.

Konakta hacılar herşeyden önce suyun bulunduğu yere doğru koşuyorlardı. Gençler de serinlemek maksadıyla yüzmek için sahrınça atarlardı. Buralarda her zaman çekişmeler, kavgalar olurdu. Çünkü sahrınçlar ya uzun zamandan beri yağmur yağmadığından, yahut da

11) İbni Halligân, I. S. 337; Burckhardt, I.p. 196.

Bedeviler onları tahrip etmiş veya doldurmuş olduklarından hemen hemen kurumuş bulunurdu. İşte o zaman bu bir facia olur ve zavallı insanlar susuzluktan mahvoldular.

Arabistan çölünü geçerken binlerce meşakkat ve tehlike hacıları beklerdi. 1004 yılında susuzluktan ölen hacılar, içmek için avuçlarının içine işiyecek hâle gelmişlerdi (12). 1011'de seyahat esnasında bir bardak su ikiyüz gümüş sikkeye satılmıştı (13). 1012'de Karmatlar sahrınçları yıkmış, kuyuları da çalılarla doldurmuş olduklarından 15000 kişi öldü! 1014'de 20 000 hacı mahvoldu; yalnız altı bini içtikleri dişi deve sidiği sayesinde kurtuldular (14). 960'da Mısır'dan gelen hacıların dar bir vâdide konaklamış oldukları sırada birden bire yolu üstündeki herşeyi silip süpüren bir sağanak başladı ve seyyahlar daha şaşkınlıkları geçmeden boğuldular ve vâdinin içinden Kızıldenize sürüklenip gittiler (15).

Her konak yerinde genel olarak kervanın geçeceği günü bilen Bedeviler'in koyun, hurma, tereyağı, bal hatta bazı uzak vahalardan gelen meyveler getirdikleri küçük bir pazar kuruldu. Bunların istedikleri fiyatlar çok kere pek aşkıandı. Onlar böylece ocak ayının ortasında üzüm, kavun, hıyar satarlardı. Bu da bu mevsimde memleketleri baştan başa karla örtülü bulunan İranlıları şaşırtmaktan geri kalmazdı.

Günler ve gecelerce çölde yürüdükten sonra hacı kafilisi sonunda gayelerine ulaşırdı. Kutsal şehrin gözkmesiyle onların neşeleri büyük olurdu; fakat bu kadar büyük bir kalabalık orada oturmayı düşünemeyeceğinden, dışarda kamp kurulurdu. Mekke'ye gidilir gidilmez yükleri indirilmiş olan hayvanlar, hususî şekilde hazırlanmış olan "parklar"a salıverilirdi. Binlerce çadır kurulurdu; sanki bir sihirbazın değneğiyle "çeşitli renkli bezlerden bir şehir" ortaya çıkmış olurdu. Şurasından burasından, bir mizraklı muhafız süvarisinin rahatça geçebileceği kapılar delinmiş olan bir bez duvarla çevrili bu "hareketli şehir" in "sarayları", "meydanları", "camileri", "komserlikleri", "mahkemeleri", "hapishaneleri", "hastaneleri", "pazarları" ve kuyumcular, ıtriyatçılar, sarıkçılar, lüks veya ucuz lokantalar, halı, koşum takımı, çadır, kervan heybeleri vesr. satılan dükkânlar bir yana, esir veya hayvan ticaretinden, sandal veya şerbet satıcısına kadar çeşitli tüccarın sayısız mağazası vardı.

Merkezde Emir-ül Hacc'ın sarayı "kubbeleri" ile ve üstü işlemeli armalı bezden "kuleleri" ile yükselirdi. En güzel yolların boyunca en güzel acem halılarıyla canlılık ve güzellik bakımından boy ölçüşebilecek penbe, sarı, yeşil, lâcivert çadırlardan yapılmış "saraylar" ve "lüks evler" sıralanırdı. Mekke'den daha çok yaygın bu binalar binbir gece şehrinde çok kimse kaybolurdu. Kaybettikleri çadırları bulmaya yardım etmek için çok iyi organize edilmiş bir inzibat idaresi de kurulmuştu. Bir deveci, hacıyı terkisine alıp bitip tükenmek bilmiyen bezden yollarda, yolunu kaybedenin adını, mensup olduğu şehrin adını ve müşterisi bulunduğu devecinin adını bir aksi seda buluncaya kadar bağırdı.

Mekke, Bakkah adını taşıyan derin bir vâdide kurulmuştur; yüksek evlerine rağmen onu uzaktan farketmek imkânsızdır. Gözleri oyalamak için ne bir tutam ot, ne de bir ağacı olan bu kavru lan vâdi gene de hatırlanamıyan zamanlardan beri kutsal bir yer olarak kabul edilmişti. Oraya giden yolların iki tarafına konulmuş olan taşlar "kutsal yerin" sınırlarını gösterir. Cami ül-Haram şehrin ortasında yükselir. Ortaçağ'da yontulmuş taştan en aşağı onar katlı evler cami in etrafına sıkışmışlardı. Onlar otel vazifesini görüyor ve pencerelerinden de yerinden kımıldamadan kutsal çevrikte icra edilen tören takîp edilebiliyordu. Bu sebepten dolayı bu

12) İbni Cubeyr. S. 182, 183, 185.

13) Arîb S. 24.

14) İbn al - Gavzî (Mez'e göre), S. 301.

15) Aynı yerde.

apartmanların veya odaların kiralaları başka yerdekilerden çok daha yüksekti. İşportacılar, gelip geçenler bu apartmanların gölgesinden başka gölge bulamazlardı (16).

Yuvarlak şekilde olan kutsal çevriğin 18 tam kemerli kapısı vardı. İkiyüze yüzelli metre çapındaki mermerle döşeli bir büyük avlu tahtadan damını muhtelif renkte mermer sütunların taşıdığı üstü kapalı galerilere açılan binalarla çevrili idi. Kendisi tarafından diktilmiş iki kitâbenin şهادet ettiği üzere bu binaların büyük bir kısmı 783 yılında bu kutsal yeri güzelleştirmiş olan Abbasî Halifesi El-Mehdî (775-785) zamanına aittir. Kutsal Çevrik, menşei bizzat Hazret-i Muhammed'e dayanan çok haris ve mütaassıp bir kabileden gelen şeriflerin nezareti altına konulmuştu ki, bu vazife irsî idi. Bunlar haccı düzenlerler ve hacılardan çeşit çeşit geçit hakları, ikamet vergileri ve diğer vergiler alarak iyice sömürürlerdi.

Camiin avlusunun ortasında *Beytullah*, *Kâbe* yükselirdi. Dik dörtgen şeklinde olup tamamıyla mermerden yapılmış bulunan Kâbe'nin uzunluğu 15, genişliği 8 metredir. Doğuya bakan kapısı gümüşten olup üzerine arabeskler ve mineden yazılar işlenmişti. Orada: "İnsanlar için kurulmuş olan ilk tapınak *Bakkah* tapınağıdır" (17) kelimeleri ile başlayan âyetin bütünü okumak mümkün idi. O zamanlar için bir lüks sayılan cam levhalarla kaplı dört pencereden ışık alan kâbe beyaz mermer ile döşeli idi. Yalnız kuzey kesiminde kırmızı bir mermer levha Peygamber'in tam dua ettiği yeri göstermekte idi. Birçok hacılar aynı yerde dua etmek için gayret ederlerdi (18). Tavanın dayandığı meşe ağacından sütunlar duvar gibi saten ile örtülü idi. Duvarlardan biri üzerinde Nuh'un gemisinden geldiği sanılan altın çivilerle tutturulmuş birçok levhalar görülüyordu. Altın harflerle hâkedilmiş bir levha da Mısır Halifesi el-Aziz'in (975-996) sünnî Halifelerden Kâbe'yi fethettiğini hatırlatıyordu.

Gümüş bir kapağa ulaşan küçük bir merdivenden "hemen hemen kristal kadar şeffaf" olan Yemen taşından döşeli bir terasaya geçilirdi. Kuzey duvarının ortasına yerleştirilmiş olan 3.60 metre uzunluğundaki bir damlalık, içten ve dıştan altın bir tabaka ile kaplanmıştı. Kâbenin bir duvarının içine, Müslümanların o kadar hürmet gösterdiği ve yer yüzünde Allah'ın sağ eli gibi kabul ettikleri, göktaşı, kara taş (*Hacer-i Esved*) konulmuştur. Yirmibeş santim boy ve on santim eninde bulunan bu taş beyzîdir ve güzel bir koyu siyahlıkta, kadife kadar parlak, üzerinde kiremit kırmızısında küçük benekler serpilidir (19). Fakat Hacılar onu o kadar çok öperlerdi ki, bu yüzden o, kalın bir salya tabakasıyla örtülü idi (20). Biraz daha ötede doğu yönünde, Kâbe'nin ellibeş metre uzağında meşhur kutsal *Zemzem* kuyusu bulunur. Daha eskiden beyaz mermerden bir kuyu bileziği onu çevrelerdi. Aynı şekilde beyaz mermerden kaplar su ile dolu olup hacıların içmelerini ve abdest almalarını mümkün kılıyordu (21). Süt rengine benzeyen acı lezzetteki bu su Hicaz'ın çoğu kaynaklarında olduğu gibi hafifçe ılıktır (22) Her ay başı Mekke Emiri kuyudan su çekip hazır bulunanlara püskürtmek için büyük bir törene başkanlık ederdi. Yedinci ayın 27. günü aile annelerine tahsis edilmiş olan büyük bir bayram kutlanırdı. Tören sırasında onlar bebekleri zemzem suyuna batırılırdı.

Kâbe de kadınlar ve muhafız emirler gibi harem olduğundan değişik renklerden birçok saten parçalarının birleştirilerek yapıldığı ve dinen tâyin edilmiş belli zamanlarda değiştirilen bir ötrü (*kisve*) ile örtülüydü. Her *Kisve*'nin üzerinde onu hediye eden Halifenin zengin bir

16) Nasır Husrev.

17) John Burckhardt, *Travels in Arabia*, London, 1829, S. 122.

18) Nasır Husrev S. 200.

19) *Sefernâme*, S. 201.

20) Ali Bey, *Voyage en Asie*, III., S. 348.

21) İbni Cubeyr S. 70,89.

22) *Sefernâme*, S. 206.

şekilde işlenmiş adı bulunurdu. Eğer o bir Fatimî Halife tarafından gönderilmişse beyaz, Abbasî Halifesi tarafından yollanmışsa siyah idi. Kâbe'yi ziyaret eden seyyah İbi Cubeyr, İslâmî âdetlerin artık değişmez, nihaî şeklini aldıkları bu devirde, Kâbe'nin örtüsünün fıştıkî yeşil ve saçaklarının da penbe olduğunu yazıyor (23).

Her sabah her akşam ve beş vakit namaz saatlerinde muhafız birliği boru ve dâvul çaldırır ve önemli bir kalabalık âyin de hazır bulunmak için kutsal Çevrik'in içinde toplanırdı. Orada bütün İslâm memleketlerinden gelmiş hacılar görülürdü: Habeşlere benzeyen ve iptidaî tavır ve hareketleri bir tecessüs konusu olan Yemenliler. Onlar İranlılar gibi zengin elbiseler giymiyorlardı; fakat oldukça kirli peştemallar ve üzerlerinden hiç ayırmadıkları geniş kemerler taşıyorlardı. Gene onlar hiçbir ibadet hareketine ve hiçbir disipline riayet etmeden "İslâm'dan önceki şekilde" dua ediyorlardı. Haçlılara karşı yaptıkları iki savaş arasındaki zamandan faydalanarak Suriye'den gelmiş olan Oğuz Türkmenleri, bunlar o kadar koyu bir imana sahiptiler ki, kutsal şeylerin önünde "sevinç göz yaşları" ndan seller akıtıyorlardı; bu ise Araplar'a bir hayli iptidaî gelirdi. Fakat hacıların büyük kütlesini İran, Efganistan ve Türkistan'dan gelen acemler teşkil ederdi. Bunların büyük bir kısmı sakin ve ağır başlı burjuvalardı.

Her mezhepten gelen hacılar bizzat kendi imamlarının arkasında namaz kılarlardı. Bu dört imamdan en önemlisi daima doğulu, doğu İranlı olan Hanefî imamıdır; sonra İran, Suriye, Mezopotamya ve Mısır Şafîîlerinin imamı, bundan sonra da Bağdat ve Şam gibi büyük şehirlerde bulunan Hanbelîler'in ve nihayet en az ehemmiyetli olan İspanya, Fas ve diğer Kuzey Afrika ülkelerindeki Malikîler'in imamı gelirdi.

XII. Yüzyılda Hatib bütün resmî hatiplere tahsis edilen sırma ile zirhlanmış siyah üniformayı giyerdi. Kâbe'ye karşı yerleştirilmiş olan Minber'e Halife'nin adını zikretmek üzere giderken ona resmî güzel elbiseler giymiş olan Kayyumlar mutantan bir şekilde refakat ederlerdi (24).

Hergün büyük bir kalabalık arasında ve muhteşem bir debdebe içinde merasimler ve dinî alaylar icra edilirdi.

Mekke'nin baş bayramı 7. ayın gözükmesi ile yapılırdı. Menşei islâmiyetten önceki zamanlara kadar çıkan bu bayram büyük bir şa'sa ile tesit edilirdi (24).

Hazreti Muhammed'ten önceki zamanların ilahlarından olan hilâl gözükkür gözükkmez borazan ve davullar büyük bir gümbürtü ile bunu haber verirler, insan ve gürlütü ile dolu olan sokaklar üzerleri zengin örtülerle örtülü, içinde Mekke'nin, debdebe ve zerâfet bakımından birbiriyle rekabet eden yüksek tabakaya mensup kadınlarının geçit yapma üzere buldukları lüks tahtirevanları taşıyan develer istilâ ederdi. İbni Cubeyr zamanında Emir'in yeğeni Şerife Cumâne'nin kurdela ve saten örtüleri yerlere kadar inen tahtirevanı bilhassa hayranlık uyandırıyordu.

Geceleyn pitoresk bir alay teşkil olunur ve bu, Ayşe camiine gitmek üzere, şehirden dışarıya çıkardı. Her devenin önünde bir taşıyıcı elinde bir meşale salları, alevler seli uykudaki kirları aydınlatırdı. Ertesi gün gezinmek sırası erkeklerdeydi; onlar önlerinde EmirMuktedir ve gürlütülü bir mızıkâ olmak üzere klan klan ve mahalle mahalle toplanır, at üzerinde civardaki bir köye giderler, orada heyecanlı at oyunları oynarlardı. Bir yandan dört nala giderken, bir yandan da kılıçlarını havaya atarak onu kabzasından yakalarlardı.

24) Burckhardt, I. S. 190.

25) İbni Cubeyr S. 97.

11. ayın birinci günü Hazret-i Muhammed'in doğduğu ev (*Mavlid al-Nabi*) ziyaret edilirdi. Geleneğin tam Peygamberin doğduğu yer diye tespit ettiği mevkîde sahrınç biçiminde, gümüşle çerçevesi yeşil mermerden bir küvet yahut küçük bir havuz vardı. Hacılar bu kutsal kalıntıyı huşu ile öperlerdi. Buradan çok uzak olmıyan bir yerde Halife Ali'nin (ölm. 662) ve onun karısı Fâtıma'nın (ölm. 632) doğdukları evler bulunuyordu; kara taştan yapılmış üstünde küçük kubbeler bulunan sahrınçlar, Peygamber'in evinde olduğu gibi, kızı Fâtıme'nin ve onun iki oğlu Hasan (625-669) ve Hüseyin (627-680)'in dünyaya geldikleri yerleri gösteriyordu. XII. Yüzyılda gelenek artık uzun zamandanberi bu hadiselerin tarih ve yerlerini, başka dinlere ait bayramlar ve kutsal yerlerden bir hayli faydalanarak tesbit etmişti.

11. ayın 27. günü, Bağdatlı hacılar ordusunun Mekke'ye ulaştıkları gündü. Bu sırada kutsal çevrikte o kadar çok kalabalık bulunurdu ki, buranın muhafızları, uğur olarak koparıp almasınlar diye Zemzem kuyusunu örten ince işlerle işlenmiş tahta kubbeyi kurşun bir kubbe ile değiştirirlerdi. Hacılar elde ettikleri en küçük hatrıyı büyük bir dikkatle muhafaza ederler öldükleri zaman bunun ebedî bir saadet teminatı olarak mezarlarına konmasını vasiyet ederlerdi.

Asıl hac 12. ayın birinci günü başlar ve 10 gün devam ederdi. Birinci gün Kâbe, etekleri yukarıya doğru dürülmüş olan siyah veya beyaz bir ehramla örtülü olurdu. Bu on gün içinde geceleri binlerce ışıkla aydınlatılmış kutsal çevrik'te törenler ve âyinler birbirini tâkip ederdi. Hacılar tıpkı Kâbe gibi ehram giyerlerdi. Dikişsiz ve pamuklu bir kumaş olan ehrama tıpkı bir kefen gibi baştan aşağıya sarınırlardı. Onlar saçlarını kazıtmağa, abdest almış olmaya ve kokular sürünmeye mecburdular. Sayıları az olan kadınlar başlarını kazıtmaya mecbur değildiler. Bunlar sıkı sıkıya örtünmekle yetinirlerdi. Ayrıca bazı kaidelere uymak gerekirdi: cinsî münasebette bulunmamak, bir bitki koparmamak, kurban kanından başaka kan dökmek. Hac sırasında bir pire de olsa öldürmek günahdır. Bunlar İslâm'dan önceki Araplar'ın Bombay dolaylarındaki Budha ve Siva dinleri âdetlerine yakın âdetlerdi. Dinî âdetlere göre hacılar temizlenip ehramı giydikten sonra iki rikât namaz kılmağa ve şehre "*Lebbeyke allahuma!*" diye bağırarak girmeğe mecburdurlar (25).

Herkes haccın uzun merasimi sırasında kendisine yol göstermek ve bu 10 gün içinde yapması gereken bütün dinî jestleri ve söylemesi gereken bütün heceleri öğrenmek üzere bir delil tutmaya mecburdu. Zira dinî âdetlere sıkı sıkıya uymıyanlar mâbedin inzibatları tarafından ciddî bir şekilde cezalandırılırdı. Hac delilliğinde bulunmak Mekkelilerin seve seve yaptıkları kârlı bir işti.

Farzların ilki *tavaf*, yâni yedi dafa Kâbe'nin etrafını dönmek idi. Sağdan başlanır ve üç dafa küçük gezegenler gibi koşarak ve dört dafa da büyük gezegenler gibi yavaş yavaş yürüyerek aynı zamanda Hacer-i Esved'i öpmeyi de unutmayı dönlürdü (26); bundan sonra hemen Cami ül-Haram'ın dışında, uzun bir pazarın güney ve kuzey uçlarında bulunan Alsafa ve Merva adlı iki mahalle arasında bir koşu (*sa'y*) yapılmak gerekirdi. İbrahim'in hizmetçisi Agar küçük İsmail - ki Müslümanlar tarafından kendilerinin ruhî ceddî sayılır - için su ararken mucizevi bir şekilde topraktan Zemzem suyu kaynayıncıya kadar bu yolu böylece yedi kere koşmuştu.

12. ayın birinci günü *al-Rahma* adlı bir piramid olan ve tepesinde Hazret-i Adem ve Hazret-i İbrahim'e ithaf edilmiş iki camiin bulunduğu dağın üzerine çıkmak bol bol yaş dökmek ve akşama kadar kızgın bir güneş altında durmaktan ibaret olan *Arafat*'a çıkma vazifesi yerine getirilirdi. Bu dağın yokuşu dikti. Bundan ötürü Musul kralıgı vezirlerinden

25) aynı eser. S. 129

26) Sefername S. 186.

insanîyet perverliği ile tanınmış Cemalüddin kayalara, ta aşağıdan tepeye kadar çıkışı kolaylaştırmak için güzel basamaklar oydurmuştu. Bu Arafat günlerin'de Mekke'de pitoreks bir panayır kürüldü ki, bu o zamanki dünyanın en önemli ve dört yandan gelen ve düşünülebilecek her türlü malları getiren tüccarların toplandıkları bir panayırdı.

7. ve 12. gün hâlâ şehrin dışında olan bir kayanın temsil etmekte olduğu Şeytan'ı taşıdıkları *Mina* denilen yere giderlerdi. Büyük bayram (*Ayd al-Kebir, Kurban Bayramı*) adı verilen 10. günde ya bir deve, ya bir koyun burada kurban edilirdi. Kurbanın süslenmesi ve başına taçlar konulması gerekirdi. Hac sırasında Mekke'nin kapılarında, çölün ortasında onbinlerce hayvan böylece kurban edilirdi. Bu bir yığın güneşte kurumuş et Mekke fıkalarının yılın geriye kalan kısmında yedikleri bir stok teşkil ederdi. *Mina* tepesinin üstünde kutsal bir yer ve Hazret-i Muhammed'e vahyin geldiği meşhur mağara vardı. Hazret-i Muhammed'in tam başını koymuş olduğu bir kaya da işaret edilmiştir ve buraya başları ile dokunacak olan hacıların, günahkârların ebediyyen yanacakları cehennemde hiçbir zaman yanmayacakları kabul olunuyordu.

Nihayet 12. ayın 13. günü Kâbe süslenirdi. Kâbe'nin üstünden kurban örtüsü kaldırılır ve İran'da hazırlanmış olan yeni bir örtü örtülürdü. O zaman yepyeni, pırıl pırıl görünen Kâbe "genç bir geline" benzerdi (27).

Ramazan ayında geceleyin, Kutsal Yer bir gece göğü gibi parlardı ve çok fazla mumla bezenmiş olan Kutsal Çevrik, Halep çamlarını, palmyeleri ve her türlü diğer ağacı hatırlatan ve yerlere konulmuş olan muazzam şamdanlarla yıldız kümelerine benzerdi. Hatiplerin, imamların ve müezzinlerin gözleri kohol ile büyültülmüş, ellerine kına yakılmış ve melek kılığına girmiş çocukları mumlar tutarlar ve aydınlatılmış ağaçların altında ilâhiler söylerlerdi. Yığınla sabır ağacı yakılır ve her mezhep debdebe ve tantanada yarışa girişirdi.

Cami ül-Haram bu günlerde öyle bir şekilde kalabalıkla dolardı ki, daima bir kaç mümin ya havasızlıktan tıkanır, yahut da itiş kakıştan ezilirdi.

Hergün hatipler hacılara "büyük bir hitabet kuvvetiyle" hitap ederlerdi ve bütün bu merasim sırasında Kutsal Çevrik'in üzerine gerilmiş olan keten örtülere rağmen güneş ocak ayında bile müthiş bir şiddetle yakardı. Fazla ısınmış olan döşeme taşları tahammül edilmez bir sıcaklık yayarlardı; toz, bu kalabalığın sıkışması havayı büsbütün teneffüs edilmez bir hâle getirirdi. Fakat hacılar bundan muzdarip görünmezlerdi. Yorgunluğa ve susuzluğa olduğu kadar sıcağa da tahammül ederlerdi; imanın mucizesi o kadar büyüktü.

